

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 20-річчя створення Народного руху України

С.В.Кульчицький*

НАРОДЖЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

У статті аналізуються передумови народження Народного руху України і його роль у завоюванні незалежності в 1989–1991 рр. Автор подає свою версію відповіді на те, чому не були реалізовані далекосяжні наміри українських патріотів, які 20 років тому опинилися на гребені революційної хвилі.

Народний рух України давно випав із політичних баталій. На українській авансцені ще залишаються деякі діячі з рухівським «родоводом», але її вже заповнили представники молодшого покоління. Проте сучасна Україна сформувалася саме за діяльної участі НРУ. Ми повинні пам'ятати 8–10 вересня 1989 р., коли у Київській політехніці працювали 1109 делегатів з усіх областей України, щоб покласти початок феномену Народного руху.

У 2000 р. редакція щорічника «Україна. Наука і культура» на чолі з Оленою Сергієнко підготувала і видала книгу «Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали установчого з'їзду Народного руху України за перебудову». Порівняно невеликий (4 тис.) наклад швидко розійшовся, але до 20-річчя Руху книгу вдалося передрукувати в такому ж зовнішньому оформленні. Для істориків цей немалий за обсягом (496 стор.) том – цінне джерело свідчень про початковий етап руху за революційне реформування радянської дійсності.

Як оцінити історичне місце Народного руху у подіях, що відбулися на переламі 80-х і 90-х рр. минулого століття? Ювілейна конференція, організована до 20-річчя Руху його засновниками, дістала таку назву: «Рух у відновленні української державності і зламі комуністичної системи». У цій назві поєднані два різні явища. Зрозуміло, що відродження української державності безпосередньо пов'язане зі зламом комуністичної системи. Але ці поняття співвідносяться між собою як наслідок і причина.

А рігорі можна сказати, що Рух дав істотний поштовх формуванню незалежної України як національної держави, яка успадкувала демократичні традиції Української Народної Республіки. Із відстані у 20 років стає зрозумілим, що пострадянська Україна могла б розвиватися на інших засадах. Політичні сили, котрі прагнуть денационалізувати державотворчий процес, під час народження Руху були надзвичайно впливовими, і за ці два десятиліття свого впливу не втратили.

Роль Народного руху у зламі комуністичної системи об'єктивно не простежується. Навпаки, народження цієї майбутньої політичної сили прямо і безпосередньо пов'язане з агонією комунізму як суспільно-економічного ладу. Тому аналіз витоків Народного руху слід починати з питання про те, як і чому загинув так званий «розвинутий соціалізм».

*Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

1. Витоки горбачовської «перебудови»

«Горбачов-Фонд» двічі друкував документальний збірник під промовистою назвою «Союз можно было сохранить»¹. У цій книзі багато цікавих документів, які не «працюють» на назву. Готували збірник люди, щиро переконані у тому, що СРСР розвалений зусиллями трьох «біловезьких зубрів» – Б.Єльцина, Л.Кравчука і С.Шушкевича. Справді, дуже живучою є легенда про керівників Росії, України і Білорусі, які зібралися в Біловезькій пущі і домовилися між собою про те, щоб Радянський Союз перестав бути суб'єктом міжнародного права і геополітичною реальністю. У цій легенді вражає те, що вона узгоджується з фактами. Але ці троє були лише реєстраторами смерті наддержави. Щоб зрозуміти, чому розвалився Радянський Союз, треба знати, що собою являла ця геополітична реальність.

СРСР був багатонаціональною країною, побудованою як федерація вільних і рівноправних республік. Федерація, однак, передбачає поділ повноважень між центром та її суб'єктами, а в радянських конституціях цей термін звучав тільки в назвах республік. Усі повноваження зосереджувалися в компартійному центрі, яким було політбюро Центрального комітету КПРС на чолі з генеральним секретарем ЦК. Багатомільйонна політична партія, якою керував генсек, мала в собі ще одну партію, що складалася з керівників усіх рангів. Вона була всесильною в кожній своїй ланці, але будувалася на засадах «демократичного централізму», тобто сліпої покори нижчих ланок вищим. Це означало, що всі ланки були провідниками диктатури, і лише остання – її носієм.

На вершині владної піраміди знаходився ЦК КПРС. Та роль останньої інстанції він виконав тільки двічі: у 1957 р., коли М.Хрущов воював з «антипартійною групою», і в 1964 р., коли він був усунутий від влади. А в повсякденному житті реальним уособленням диктатури стало політбюро ЦК на чолі з генсеком. Словосполучення «політбюро ЦК» треба сприймати як цілісність, тому що всі рішення цього неформального органу оформлялися як рішення ЦК. Центральний комітет у повному складі (пленум) збирався лише кілька разів на рік, що й не дивно: у ЦК, обраному ХХVII з'їздом КПРС у березні 1986 р., налічувалося 308 осіб майже з усіх регіонів СРСР². Диктатура політбюро ЦК маскувалася під «диктатуру пролетаріату». Маскування зайшло так далеко, що в перших радянських конституціях партія більшовиків взагалі не фігурувала, а в конституціях 1936 і 1977 рр. вона визначала себе словами, позбавленими правової функціональності («керівна і спрямовуюча сила»).

Радянська влада мала три паралельні вертикалі, які сходилися в політбюро ЦК КПРС – радянську, партійну, безпекову. Радянські органи влади були позбавлені політичного впливу, але наділені у повному обсязі управлінськими функціями. Партійні органи мали диктаторські повноваження, але залишали радянським безпосереднє управління всіма сферами життя. Органи державної безпеки формально підпорядковувалися радянським органам, але насправді зливалися з партійними, будучи матеріальним уособленням їхньої диктатури. Апаратники трьох вертикалей влади контролювали всю товщу населення, цілком позбавленого горизонтальних зв'язків і штучним чином згуртованого у незліченній кількості різноманітних організацій вертикального підпорядкування. Завдяки технічним засобам ХХ ст. диктатура політбюро ЦК КПРС проникала в усі верстви суспільства і впливала на кожну людину – її працю, дозвілля, мозок. У руках політичних олігархів зосереджувалася влада, якої не мали абсолютні монархи будь-яких епох і країн. Є спокуса назвати таку владу тоталітарною, тобто привести Радянський

Союз до одного знаменника з нацистською Німеччиною або фашистською Італією. Але тоталітаризм радянського типу був принципово іншим – комуністичним. Шляхом «революції згори», яка тривала два десятиріччя, радянське суспільство було позбавлене ознаки, на якій тримається вся людська цивілізація – приватної власності. Усуспільнення власності не призвело, однак, до появи суспільної власності. Трапилося інше: держава-комуна (за термінологією В.Леніна) увібрала в себе все і вся. У руках десятка людей (якщо існувало «колективне керівництво») або одного вождя зосередилася не тільки політична, а й економічна диктатура. Трьома вертикалями влади і всіма «передавальними пасами» (за термінологією Й.Сталіна) у вигляді багатомільйонної партії, комсомолу, профспілок і сотень громадських організацій держава-комуна намертво злилася із суспільством.

Ось таким державосуспільством і був «союз нерушимий республік свободних». Вожді державної партії скроїли його, як здавалося, на віки. Чому останній генсек вирішив перебудувати цю державу? Від Михайла Горбачова не раз доводилося чути, що він міг би секретарювати і далі багато років, якби не зважився на перебудову.

На установчому з'їзді НРУ було заслухано 18 програмних доповідей. У доповіді Михайла Швайки знаходимо думку, яка ілюструє саму суть Радянського Союзу – не як країни, а як побудованої в цій країні держави-комуні. Ось вона: «Адміністративна система, яка за природою є унітарною, намагається уніфікувати всі свої елементи, вона хоче мати єдину систему управління, єдину державну власність, одну партію, одну мову, одну церкву, єдину фінансову, кредитну, грошову систему. Їй потрібне все єдине. Вона проявляє велику нетерпимість до структур, підпорядкованих інакше, ніж їй цього хочеться. Тобто – не за допомогою диктату. Особливу нетерпимість вона виявляє до структур, побудованих за допомогою зворотних зв'язків, що йдуть знизу вгору з великим числом ступенів свободи. А відсутність зворотних зв'язків, як вчить кібернетика, призводить до руйнування системи»³.

Теоретики «перебудови» придумали заміник для поняття радянського тоталітаризму – адміністративно-командна система. Заміник прижився й використовується досі. Але суть не в терміні, а в описаній М.Швайкою схемі радянського ладу. Він помилявся тільки в одному: імпульси знизу (зворотні зв'язки) були здатні йти передавальними пасами з народної товщі до влади. Інша річ, що влада до них не завжди прислухалася. Поки система використовувала масовий терор, вона залишалася стабільною без використання зворотних зв'язків. Так було при Сталіні, за винятком короткого періоду Великої Вітчизняної війни. Коли масовий терор припинився, система змушена була забезпечувати стабільність цілком щирою турботою про потреби народу. Щоб опинитися на вершині влади, М.Хрущову потрібно було розгорнути житлове будівництво, реформувати пенсійну систему, закупити за кордоном зерно під час посухи тощо. У часи Л.Брежнєва стабільність системи забезпечувалася видобутком золота і нафтодоларами, тому що продовольча ситуація щороку погіршувалася. М.Горбачов прийшов до влади вже в період глибокої системної кризи і тому опинився перед необхідністю здійснити політичну реформу – першу від народження радянського ладу (найдосконаліша у світі Конституція СРСР 1936 р. була лише імітацією політичної реформи). Народний рух України став і породженням цієї реформи, і одним із чинників, які перетворили бюрократичну горбачовську «перебудову» на революційний процес.

2. Ідея Народного руху

Республіки Балтії і західні області України, масштабна радянська організація яких розгорнулася тільки у повоєнні часи, сприйняли запропоновану М.Горбачовим лібералізацію політичного режиму найбільш активно. Всі верстви населення в цих регіонах вступали в діалог із владою, вимагаючи від неї поступок. На відміну від них, основна частина України характеризувалася тоді прорабами «перебудови» як заповідник застою.

Протестний потенціал почав зростати, насамперед, у письменницькому середовищі. Хоч курс на «перебудову» був оголошений одразу після приходу М.Горбачова до влади, масштабна лібералізація в політичній сфері почалася тільки з 1988 р. Тоді в Україні й народилася ідея створення масової суспільно-політичної організації. 30 жовтня з ініціативи безпартійних літераторів П.Мовчана і В.Терена у Спільці письменників України були скликані разом із деякими науковцями Інституту літератури АН УРСР збори, які повинні були ініціювати створення народного фронту по типу фронтів у прибалтійських республіках. Народний фронт мав згуртувати численні «неформальні», тобто незалежні від КПРС, громадські організації, що почали з'являтися в Україні. Вранці наступного дня секретарі правління СПУ І.Драч і Д.Павличко були викликані у ЦК КПУ на бесіду із секретарем ЦК Ю.Єльченком. Під його тиском письменники відмовилися створювати «фронт», але відстояли ідею організації, здатної підтримати здійснювану партійним керівництвом лібералізацію політичного життя. За аналогією з національно-визвольним рухом була запропонована назва для такої організації – Народний рух. На звітно-виборчих партійних зборах Київської організації СПУ вирішили створити ініціативну групу сприяння перебудові у складі І.Драча (голова), В.Маняка, О.Мусієнка, Ю.Мушкетика, Б.Олійника, П.Осадчука, Д.Павличка, В.Рогози, М.Слабошпицького, С.Тельнюка і В.Терена⁴. Пленум правління СПУ наприкінці листопада розробив проект програми Народного руху України за перебудову і вирішив організувати подібні групи в областях. 31 січня 1989 р. у Будинку кіно зібралася майже половина київських письменників, які схвалили цей проект. Інша половина членів письменницької організації висловилася проти утворення Руху. У листі-доносі першому секретарю ЦК Компартії України В.Щербицькому забутий ще при житті поет Данило Бакуменко рекомендував: «Хоч нині й рік змії, але таку змію необхідно нищити негайно, доки вона не виповзла з яйця»⁵.

16 лютого 1989 р. проект програми був опублікований у газеті «Літературна Україна». Дозвіл на публікацію ЦК Компартії України дав, щоб розпочати викривально-засуджуючу акцію з участю громадських організацій і трудових колективів. Однак акція загальмувалася через втручання М.Горбачова: перебуваючи у лютому 1989 р. в Україні, він пристав на бік письменників, оскільки не вбачав у їх діях політичної небезпеки. Звітуючи 3 березня на політбюро ЦК КПРС про поїздку, Горбачов зазначив, що в республіці дуже сильні інтернаціоналістські прихильності, і глашатаєм «самостійності» доводиться їздити за вірусом у Прибалтику⁶. Тим часом обговорення програми органічно перейшло в розбудову структур НРУ на місцях.

Рух був однією з перших громадських організацій, які виникали в умовах «перебудовної» лібералізації, тобто без попереднього розгляду цілей, програм, структури і кадрового складу в партійних комітетах і КДБ. Такі організації дістали назву «неформальних». Смісл, який вкладався у цей «перебудовний» неологізм, був охарактеризований у листі, надісланому в ЦК КПРС 4 травня 1989 р. В.Щербицьким. Перший секретар ЦК Компартії

України повідомляв, що «відбуваються спроби створення в республіці т.зв. «Народного руху України за перебудову» (НРУ) – широко розгалуженої, за задумом її ініціаторів, політичної структури, яка ставить себе над партійними і радянськими органами»⁷. Така організація була чужорідною для радянського суспільства, тобто антирадянською й антисуспільною, за словником В.Щербицького, через те, що всі наявні громадсько-політичні організації перебували під партійними і радянськими органами.

Народний рух України почав розвиватися в якісно новій ситуації, що склалася після здійснення політичної реформи конституційного значення. У два етапи, на ХІХ конференції КПРС (червень 1988 р.) і на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР (листопад–грудень 1988 р.) М.Горбачов здійснив конституційну реформу. Смісл її полягав у перетворенні радянських органів влади на справжні владні структури, позбавлені підпорядкування компартійним комітетам. «Керівна і спрямовуюча роль» КПРС повинна була реалізовуватися шляхом виборів партійних функціонерів до рад та їхньої роботи у виконавчих комітетах рад. Задум полягав у тому, щоб поставити кожну ланку управління в залежність не тільки від рангом вищої структури, а й від волевиявлення виборців.

Із 1989 р. держава і суспільство перебували в новій політичній реальності, хоч цього не усвідомлювали ні функціонери апаратних структур, ні виборці. Народу повернули узурповане після більшовицького перевороту 1917 р. право наділяти владою своїх керівників. Обсяг влади радянських органів кардинально змінився, тому що вони позбулися опікування з боку парткомів. Вищим законодавчим органом ставав, як і до запровадження Конституції СРСР 1936 р., З'їзд народних депутатів. Але тепер цей орган влади формувався на вільних виборах. Аби члени ЦК КПРС і депутати Верховної Ради СРСР погодилися на таку реформу, Горбачов запропонував специфічну виборчу процедуру: дві третини депутатів (1500) обиралися на прямих виборах із довільним числом кандидатів на кожне депутатське місце, а одна третина (750) висувалася офіційно зареєстрованими організаціями: КПРС, комсомолом, профспілками, науковими товариствами, творчими спілками тощо. Усі ці організації включно з партією будувалися на засадах «демократичного централізму», тобто перебували під контролем партійного керівництва.

У березні 1989 р. відбулися перші з 1917 р. вільні вибори в радянські органи влади. Всеукраїнський з'їзд народних депутатів працював у Москві у травні–червні 1989 р. Кожний день його роботи висвітлювався засобами масової інформації і викликав величезний інтерес суспільства. Хоч керівникам КПРС вдалося сформувати «агресивно-слухняну» більшість, на з'їзді відбувалася гостра політична боротьба. Потім опозиціонери об'єдналися в Міжрегіональну депутатську групу (МДГ). Оцінюючи за свіжими враженнями Перший з'їзд, голова Всеукраїнського товариства репресованих Є.Пронюк зазначив: «Після з'їзду суспільство при всьому бажанні реакційних кіл вже ніколи не стане таким, яким було до нього»⁸.

У липні 1989 р. Б.Єльцин оприлюднив програмні вимоги МДГ: визнання приватної власності, у тому числі на землю, децентралізація влади, економічна самостійність республік, досягнення республіками реального суверенітету. Під знаком цих вимог 8–10 вересня 1989 р. у Києві пройшов установчий з'їзд Народного руху України за перебудову.

Делегати з'їзду по-різному формулювали свою відповідь на основне питання: в якій формі має проявитися реальний суверенітет України? Однак різниця у поглядах, яку відзначив В.Чорновіл, не мала, на його думку, істотного зна-

чення на початковому етапі діяльності Руху. «Від того, – зазначав він, – що Лук'яненко чи Чорновіл бачать майбутню Україну незалежною, демократичною державою, а Драч і Яворівський хочуть більшого суверенітету її в реорганізованому Союзі, що перші обстоюють політичний плюралізм, а другі поки що воліють тільки лібералізації партії, до якої вони належать, – ще не підстава до роз'єднання. Якраз Народний рух і покликаний об'єднати всіх, кому болить доля України, для конкретних щоденних справ»⁹.

Найголовнішою з конкретних щоденних справ НРУ стала боротьба за скасування недемократичної виборчої процедури, що дозволила керівництву КППС сформулювати на Першому з'їзді народних депутатів СРСР «агресивно-слухняну більшість». Народні депутати СРСР від України, які були членами МДГ, утворили республіканський депутатський клуб, що підготував альтернативний проект закону про вибори. Проект передбачав прямі й пропорційні вибори до Верховної Ради УРСР, без гарантованого представництва від громадських організацій, отже, і без з'їзду народних депутатів. Народний рух організував масштабну кампанію на підтримку свого варіанту виборчого закону, не зупиняючись перед організацією несанкціонованих мітингів та інших акцій. Недемократична процедура, яка використовувалася в ході загальносоюзних і республіканських виборів, в Україні не була застосована.

3. Вільні вибори 1990 р.

У доповіді С.Головатого на установчому з'їзді НРУ був сформульований важливий висновок: неформальні, тобто незалежні від КППС утворення у вигляді клубів, самодіяльних об'єднань та масових рухів слід розглядати як паростки майбутнього громадянського суспільства. Доповідач розумів, що народ, якому повернули право вибору своїх керівників, не зможе їх контролювати (на що й сподівалися реформатори Кремля), тому що він неорганізований. Упродовж трьох поколінь цей народ жив у суспільстві вертикальних зв'язків. Органи державної безпеки слідкували, щоб між людьми не виникали горизонтальні зв'язки, бо в такому випадку вони могли б організуватися проти влади.

Аналізуючи поточний момент, С.Головатий робив висновок, який здався йому беззаперечним: створення громадянського суспільства є чи не найпершочерговішим завданням революційної перебудови¹⁰. Адже він і його колеги творили Народний рух – найбільш яскраве уособлення громадянського суспільства. Ніхто тоді не зміг збагнути, що будувати можна тільки штучне суспільство – комуністичне. Густа мережа економічно незалежних від держави організацій, яка становила на Заході фундамент демократичних суспільств, була продуктом тривалого еволюційного розвитку. Вона структурувала народ і тим самим перетворювала його на реального суверена, здатного не тільки обрати запропоновані кандидатури політичних діячів, але й повсякденно контролювати їхню діяльність.

Та не підлягало сумніву, що першим кроком до народження в Україні громадянського суспільства були вільні вибори в органи влади. Народний рух мав зробити все, щоб провести якомога більше своїх кандидатів у парламент республіки. 18 листопада представники 43 неформальних організацій сформували Демократичний блок України. НРУ став одним із співзасновників блоку. Впродовж трьох місяців, які залишалися до виборів, Рух розгорнув мітингову кампанію та інші акції. Найбільш вагомою виявилася акція

«Українська хвиля», організована на відзначення річниці возз'єднання двох українських республік у 1919 р.

За рік до того Українська гельсінська спілка звернулася до київських властей із проханням дозволити мітинг на Софійській площі у зв'язку з 60-ою річницею проголошення Акту злуки УНР і ЗУНР. Шевченківський райвиконком не дав згоди: мовляв, УГС не є зареєстрованою громадською організацією. Ювілейні урочистості довелося влаштувати з мізерною кількістю учасників. Та минув лише рік, і 61-та річниця Акту злуки була відзначена з грандіозним розмахом. У неділю 21 січня 1990 р. Рух спромігся вивести на автомобільну трасу Київ–Житомир–Рівне–Тернопіль–Львів–Івано-Франківськ сотні тисяч людей (за явно применшеними даними МВС УРСР – 450 тис.). У зазначений момент вони взяли за руки й утворили живий ланцюг, який символізував єдність українців Заходу і Сходу. У рамках акції «Українська хвиля» у шести областях відбулося 30 мітингів. Найбільш багатолюдні мітинги мали місце у Львові (20 тис. осіб), Тернополі (20 тис.), Києві (16 тис.). У листівці секретаріату Народного руху, яка закликала гідно відгукнутися на річницю Акту злуки, пролунало гасло «Виборюймо волю України, її незалежність економічну і політичну!»¹¹.

У радянських підручниках Акт злуки замовчувався. Датою возз'єднання українських земель вважалося 17 вересня 1939 р., коли Червона армія приєдналася до гітлерівських військ, які окупували Польщу. Але компартійно-радянське керівництво України не наважилося вступити в полеміку з Рухом із приводу Акту злуки після визнання на Другому з'їзді народних депутатів СРСР в грудні 1989 р. факту радянської окупації Польщі відповідно до таємного пакту Ріббентропа–Молотова. Секретар ЦК Компартії України Л.Кравчук примирливо зауважив: «Від того, що спробу об'єднання народу очолив буржуазний уряд, або ж Директорія, це прагнення не стало темнішим або світлішим. Воно залишилося прагненням українського народу до єдності»¹².

Вибори відбулися 4 березня 1990 р. На виборчі дільниці з'явилося 85% тих, хто був занесений до списків. Лише у чотирьох округах (з 450) бюлетені містили тільки одну кандидатуру. Демократичний блок здобув 111 депутатських місць. 15 травня Верховна Рада УРСР 12-го скликання (за сучасною нумерацією – 1-го скликання) почала працювати на постійній основі.

У парламенті сформувалися два депутатські блоки: очолювана О.Морозом комуністична більшість під назвою «За радянську суверенну Україну» й опозиційна «Народна рада» на чолі з І.Юхновським. Компартія України впевнено контролювала парламент, у руках якого тепер зосереджувалася вся повнота влади. Це була не окрема партія, а лише продовження КПРС на території республіки. Тому здавалося, що влада Кремля над Україною залишалася непорушною.

З іншого боку, хоч політбюро ЦК КПРС позбавилося диктаторських повноважень, генеральний секретар ЦК М.Горбачов зберіг верховну владу, тому що був обраний президентом на позачерговому з'їзді народних депутатів СРСР у травні 1990 р. Із його ініціативи цей з'їзд скасував 6-ту статтю Конституції СРСР про «керівну і спрямовуючу роль» КПРС у суспільстві, тобто узгодив Основний закон із конституційною реформою 1988 р. Звідси виникало враження, що Кремль пристосувався до нової політичної реальності, створеної реформою.

4. Блок із суверен-комуністами

Як виявилось, реформатори з оточення М.Горбачова прорахувалися. Влада Кремля над багатонаціональною державою спиралася на диктатуру партійних вождів, що існувала до 1989 р. По лінії радянських органів країна будувалася як федерація союзних республік, кожна з яких мала рівні й вагомні права, аж до права сецесії (тобто виходу із Союзу). Тому березневі вибори 1990 р. обумовили появу 15 нових центрів влади. Кожен із них прагнув утвердитися як реальний центр влади, але постійно натрапляв на диктат загальносоюзного центру. Парадоксально, але прагнення до суверенізації найбільш яскраво виявилось не в національних республіках (за винятком республік Балтії), а в Російській Федерації.

На це були причини. Під час утворення СРСР російський партійний центр перетворився на загальносоюзний, але залишив за собою керівництво усіма парткоммами на території Росії. Так само союзний уряд взяв на себе керівництво найбільш важливими російськими об'єктами, хоч дозволив появу Раднаркому РСФРР із надзвичайно обмеженими повноваженнями.

Становище Росії у Радянському Союзі завжди залишалося двоїстим. З одного боку, вона була політично ущемленою, тому що Кремль не міг собі дозволити існування двох центрів влади в Москві. З іншого боку, Росія реально залишалася державоутворюючою республікою, і загальносоюзний компартійно-радянський центр завжди відстоював її інтереси. У неофіційній «табелі про ранги» росіяни були титульною нацією в масштабі всього СРСР, а не тільки Російської Федерації. Це означало, що вони не ставали національною меншиною в будь-якій іншій союзній республіці. Розглядаючи у свій час росіян як національну меншину, Микола Скрипник наразився на звинувачення в націонал-ухильництві і навіть націоналізмі.

З оголошенням «перебудови» Росія висунулася в авангард демократичного руху. У боротьбі з горбачовською «агресивно-слухняною більшістю» на з'їздах народних депутатів СРСР оформився блок демократичних сил на чолі з А.Сахаровим із номенклатурними працівниками другого ешелону на чолі з Б.Єльциним. Горбачов і його команда із зростаючим занепокоєнням спостерігали за активізацією політичного життя в Росії. Голова Ради міністрів СРСР М.Рижков на засіданні політбюро ЦК КПРС 9 листопада 1989 р. зауважив: «Треба боятися не Прибалтики, а Росії і України. Тхне загальним розвалом»¹³. І дійсно, у травні 1990 р. Перший з'їзд народних депутатів Російської Федерації сформував Верховну Раду РРФСР, яка обрала своїм головою Б.Єльцина. Останній не зупинився перед наміром скористатися закладеними в Конституції СРСР і конституціях союзних республік нормами, щоб усунути від влади союзний компартійно-радянський центр і в такий спосіб ліквідувати двовладдя, що виникло після виборів 1990 р. З іншого боку, компартійно-радянська номенклатура в національних союзних республіках втратила надію на підтримку з боку Москви, де йшла боротьба між Горбачовим і Єльциним. Частина її стала розуміти, що вона залежить не стільки від Кремля, скільки від власних виборців. Тому в її середовищі почали стрімко множитися суверен-комуністи. Вони розглядали діячів Народного руху та інших опозиційних депутатів не як противників, а як ситуативних союзників у справі суверенізації України. Головним завданням суверен-комуністи в УРСР та інших союзних республіках вважали опанування загальносоюзними об'єктами і силовими структурами на своїй території.

Як тільки Верховні Ради союзних республік зібралися на першу сесію, Грузія, Литва та Естонія прийняли парламентські акти про державний суверенітет, щоб убезпечити себе від посягань загальносоюзного компартійно-радянського центру. 4 травня такий же акт схвалив парламент Латвії. Прийнята 11 березня декларація литовського парламенту мала назву «Про відновлення незалежності Литовської держави». Парламентарі мали рацію: країни Балтії були включені до складу СРСР на підставі злочинного пакту Ріббентропа-Молотова, наявність якого визнав і засудив Другий з'їзд народних депутатів СРСР. Та завдяки посередництву Ф.Міттерана і Г.Коля парламент Литви оголосив тимчасовий мораторій на декларацію про незалежність. Франція і Німеччина переживали, мабуть, не менш М.Горбачова за долю Радянського Союзу. Вони теж мали рацію: розпалася країна з найбільшим у світі ракетно-ядерним потенціалом. У чії руки він міг потрапити?

Що треба було робити раніше – трансформувати комуністичну систему, яка уже кілька десятиліть знаходилася у стані гниття, чи добиватися політичного суверенітету? У резолюції «Про економічну самостійність Української РСР» по доповіді В.Черняка установчий з'їзд НРУ 10 вересня 1989 р. висунув вимогу поєднати досягнення Україною господарського і політичного суверенітету. З'їзд проголосив: «Ми відкидаємо союзні марнотратні відомства, але не хочемо замість них своїх київських адміністративно-бюрократичних корпорацій»¹⁴.

Та події випереджали. Радянська країна розпалася швидше, ніж існуючий у ній соціально-економічний лад. 12 червня 1990 р. з'їзд народних депутатів Російської Федерації ухвалив Декларацію про державний суверенітет РРФСР. За два тижні до цієї події Б.Єльцин виклав на прес-конференції своє розуміння російського суверенітету: «Грунтуючись на Декларацію про суверенітет, яка буде прийнята, на необхідних законах, Росія буде самостійна в усьому і рішення її повинні бути вище союзних»¹⁵. Зрозуміло, що мова не йшла про негайний вихід зі складу СРСР. Однак ст. 7 Декларації засвідчувала намір Росії йти до кінця у протистоянні з союзним центром: «РРФСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР у порядку, встановленому Союзним договором і заснованому на ньому законодавстві»¹⁶.

Приклад Грузії і республік Балтії не схвилював компартійно-радянську номенклатуру інших національних республік. Але приклад Росії відкрив «парад суверенітетів», як іронічно назвали цей процес ті, хто намагався зберегти Радянський Союз. 20 червня декларацію про суверенітет прийняв Узбекистан, 23 червня – Молдова, 16 липня – Україна, 27 липня – Білорусь.

Компартійно-радянська номенклатура в Україні, як і в інших національних республіках, поділилася на прибічників Кремля і суверен-комуністів. У ході обговорення Декларації про державний суверенітет суверен-комуністи в Компартії України стали пануючою течією. Їхній безсумнівний лідер Л.Кравчук був обраний 18 липня головою парламенту.

Хоч декларація про державний суверенітет України була схвалена майже одногосно, комуністична більшість у Верховній Раді заблокувала зусилля Народного руху та інших опозиційних сил втілювати в життя її революційні положення. Тільки під організованим Народним рухом тиском громадськості Верховна Рада спромоглася 10 жовтня 1990 р. ухвалити рішення про повернення в Україну для продовження служби солдатів Радянської армії, призваних з території республіки¹⁷.

5. Референдум

У зв'язку з прийняттям декларацій про державний суверенітет Союзний договір 1922 р. позбувся правової основи. Тому команда М.Горбачова розробила і розіслала в союзні республіки проект нового договору. Цей документ визнавав республіки суверенними державами, які мали всю повноту влади на своїй території, але проголошував верховенство законів Союзу над республіканськими законами. «Намагаючись зберегти унітарно-тоталітарні структури адміністративно-командної системи під приводом збереження Союзу, – підкреслював член комісії Верховної Ради УРСР по виробленню нової конституції В.Василенко, – центр насправді захищає не інтереси республік, а вузько-егоїстичні, корпоративні інтереси бюрократії центральних відомств»¹⁸.

Другий Всеукраїнський з'їзд НРУ звернувся 28 жовтня 1990 р. до української громадськості із закликом відмовитися від Союзного договору і вимагати від Верховної Ради встановлення двосторонніх договорів між суверенними державами, в першу чергу, сусідами України – Росією, Польщею, Білоруссю, Румунією, Чехо-Словаччиною, Молдовою та Угорщиною. «Відмова від Союзного договору – необхідна умова перетворення України в суб'єкт міжнародного права», – йшлося у відповідній резолюції з'їзду¹⁹.

Блискавичний візит Б.Єльцина у Київ 19 листопада 1990 р., який ознаменувався підписанням українсько-російської угоди, істотно підвищив особистий авторитет Л.Кравчука, посилив вплив суверен-комуністів і послабив позиції ортодоксів, очолюваних першим секретарем ЦК Компартії України С.Гуренком. До кінця року Кравчук уклав двосторонні угоди з республіками Балтії, Білоруссю, Узбекистаном і Казахстаном.

Втрачаючи владу, Горбачов почав звільнятися від реформаторів і сперся на консерваторів, які наполягали на зміні політичного курсу. Голова радянського уряду М.Рижков публічно оголосив, що перебудова провалилася. На Четвертому з'їзді народних депутатів, який відкрився 17 листопада 1990 р., було ухвалено рішення про проведення всесоюзного референдуму у питанні збереження СРСР. Це питання Верховна Рада СРСР винесла на референдум у такому формулюванні: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?»

Організатори референдуму розраховували, що більшість громадян висловиться за збереження країни, в якій вони жили все своє життя. Заспокійливі словосполучення «оновлена федерація» та «суверенні республіки» не мали правового наповнення і тільки заколисували громадян. Водночас позитивна відповідь зводила до нуля значення прийнятих республіканськими парламентами декларацій про державний суверенітет. Розуміючи небезпеку, республіки Балтії, Вірменія, Грузія і Молдова відмовилися брати участь у референдумі, призначеному на 17 березня 1991 р.

4 лютого 1991 р. керівництво Народного руху і парламентської Народної ради влаштували прес-конференцію, на якій обговорювалося питання про участь України в референдумі. Михайло Горинь і Дмитро Павличко вказали на небезпеку «ковбасної свідомості» і висловилися за те, щоб замінити все-союзний референдум на республіканський, в якому визначити ставлення населення до утворення незалежної України. Левко Лук'яненко відзначив правову недосконалість всесоюзного референдуму: центр звертався до населення через голови верховних органів республік. Тож він запропонував провести одночасно два референдуми: за бюлетенями М.Горбачова і Народного руху.

Блок рухівців і суверен-комуністів у Верховній Раді виявився досить плідним. Рухівці вели перед в ідеологічному обґрунтуванні державотворчого процесу, тоді як суверен-комуністи взяли на себе прагматику: переконували ортодоксів і визначали найбільш безпечну формулу референдуму. Небезпеку заміни всесоюзного референдуму республіканським вони зрозуміли одразу і ця пропозиція навіть не обговорювалася. У результаті багатогодинних дискусій в українському парламенті сформувалися дві точки зору. Президент Верховної Ради висунула ідею помістити в одному бюлетені два запитання, щоб з'ясувати не лише майбутнє Радянського Союзу, але й право України брати участь у його реформуванні. Комуністична більшість схилилася до підтримки формули М.Горбачова, хоч деякі депутати з її середовища висловлювали серйозні застереження. Зокрема, голова комісії з питань законодавства і законності Олександр Коцюба вважав неправомірним із правової точки зору привласнення центром прав, що належали республікам. Підсумовуючи дискусію, Л.Кравчук вказав: «Верховна Рада СРСР повинна була порадитися з Україною та іншими республіками. Вона цього не зробила. Є їхнє право, є наше право... Ми не можемо далі перебувати у стані послушниці, заплющуючи очі на те, що порушуються наші права і з нами не хочуть до кінця рахуватися. Нехай Верховна Рада СРСР знає, що є Верховна Рада УРСР, яка має право говорити від імені українського народу, від народу України»²⁰. Відштовхуючись від цієї тези, Кравчук одночасно врахував неправомірність включення однією з республік додаткових питань у бюлетень, запропонований Верховною Радою СРСР. У результаті визріла пропозиція провести одночасно із загальносоюзним референдумом республіканське опитування населення за такою формулою: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»

17 березня громадяни України дали позитивну відповідь на обидва запитання переважною більшістю голосів. Отже, референдум не зупинив процес дезінтеграції СРСР. Більш-менш однорідна комуністична більшість у Верховній Раді розкололася, суверен-комуністи заручилися підтримкою народу. Тепер вони разом із Народною радою утворювали парламентську більшість у питанні про незалежність. 5 липня 1991 р. ця більшість зробила ще один крок в утвердженні незалежності – ухвалила закон про заснування посади президента України. Ця посада суперечила концепції тоталітарної влади. При всьому тому, що радянські органи влади завжди були підконтрольні компартійним, вони очолювалися колегіальним органом – президією, а не однією особою, щоб не створювати конкуренції партійним вождям. Вибори президента України призначалися на 1 грудня 1991 р.

6. З путчем чи без путчу?

М.Горбачов не пошкодував зусиль, щоб узгодити проект Союзного договору з усіма учасниками переговорного процесу. Після тривалих дискусій у Ново-Огарьово сторони прийшли до хиткої згоди. Підписання Союзного договору призначалося на 20 серпня.

Роль путчу 19–21 серпня 1991 р. не треба абсолютизувати. Путч організовувався керівниками тих державних установ, які ставали зайвими після підписання договору. Провал був обумовлений тим, що підконтрольні їм структури не погодилися тягати для них каштани з вогню. Не можна сумніватися в тому, що путч прискорив розпад СРСР, але рано чи пізно ця подія мусила відбутися й без нього. Варто зауважити, як поставилася громад-

ськість України до узгодженого керівниками республік проекту Союзного договору. Посилаючись на результати референдуму, комуністичні ортодокси у Верховній Раді вимагали негайно підписати Союзний договір. Натомість Народний рух розгорнув кампанію засудження договору. У результаті Верховна Рада ухвалила рішення повернутися до розгляду Союзного договору 15 вересня 1991 р. Ішлося про відповідність договору Декларації про державний суверенітет. Оскільки невідповідність кидалася в очі, результат обговорення, якби воно відбулося, ставав прогнозованим.

Після путчу Верховна Рада голосами 346 народних депутатів ухвалила Акт проголошення незалежності України. Референдум на підтвердження Акта призначався на 1 грудня 1991 р. одночасно з президентськими виборами. Невідомо, що показав би республіканський референдум на підтримку незалежності України, якби він був організований 17 березня замість всесоюзного на підтримку збереження СРСР. Однак у шоківій ситуації після путчу на підтримку Акта проголошення незалежності висловилися 90% громадян, які брали участь у голосуванні.

7. Висновки

Рух зробив усе, аби сучасна Україна стала незалежною державою – правонаступницею Української Народної Республіки. Зрозуміло, що пострадянська Україна фізично залишалася радянською, бо складалася з вихованців радянської школи. Інших громадян в Україні не існувало, за винятком певної кількості людей старшого віку в західних областях. Але вже досягло повноліття покоління, яке не знає радянської школи. Для нього відвойовані Рухом державні символи – герб, прапор, гімн є цілком природними, засвоєними з дитинства.

Радянська держава-комуна, яка народилася в голові В.Леніна і була явленою світові як ідея в його «Квітневих тезах», будувалася методами страхітливого насилля. Вона прожила відведений їй історичний строк до самого кінця, тобто до цілком спонтанного саморозпаду. Ще й досі нема цілком об'єктивних досліджень про стан Радянського Союзу в роки горбачовської перебудови.

Горбачовська «перебудова» була спробою керівників КПРС надати людське обличчя радянському комунізму. Реформатори з оточення останнього генсека вважали, що за допомогою політичної реформи можна справитись із системною кризою, яка загрожувала колапсом радянського ладу.

На відміну від хрущовських реформ, цілком точно охарактеризованих як відлига, конституційна реформа 1988 р. призвела до того, що тоталітарна крига скресла. Під кригою виявився бурхливий потік, бюрократична «перебудова» переросла в революцію. В усіх радянських республіках, не виключаючи Росії, відродилися політичні сили, придушені більшовиками під час громадянських і міжнаціональних воєн 1917–1920 рр.

Цільна роль у відродженні й поширенні ідей, які хвилювали засновників і захисників Української Народної Республіки, належить Народному руху. Своїми просвітницькими, культурницькими і політичними кампаніями він повертав народу витруєну з його свідомості за довгі десятиліття історичну пам'ять. У ситуації спонтанного розвалу командної економіки Рух змусив ту частину компартійної номенклатури, яка боялася втратити владу, перетворитися на суверен-комуністів і взяти курс на суверенізацію України. Блок діячів Народного руху із суверен-комуністами організував перші вільні вибори в республіканський парламент за цілком демократичною формулою (на відміну від загальносоюзних і російських виборів), прийняв Декларацію про

державний суверенітет України, ліквідував загрозу знецінення Декларації під час Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р., заснував посаду Президента України з вибором президента всенародним голосуванням, проголосив Акт незалежності України, прийняв державну символіку задушеної більшовиками УНР і, врешті-решт – диво дивне: заборонив Компартію України.

Завдяки Народному руху нова Україна взяла курс на демократизацію, утвердження загальнолюдських цінностей, відродження приватної власності як матеріальної основи суспільного життя, політичне зближення й економічне співробітництво з країнами Заходу. Слід докласти зусиль для того, щоб покоління громадян, яке народилося вже у вільній Україні, знало і шанувало засновників та активістів Народного руху, розуміло їх визначальну роль в утвердженні національної самосвідомості народу, у відродженні української державності. Цілком актуальним залишається завдання подолання стереотипів, імплантованих у свідомість поколінь.

Народний рух вписав себе в історію національно-визвольної боротьби на її останньому, переможному етапі. Він заслуговує на те, щоб увійти в історичну пам'ять громадян України.

На установчому з'їзді Народного руху за перебудову багато говорилося про громадянське суспільство, про необхідність його перебудови. Тоді здавалося, що громадянське суспільство можна будувати. Проте будувати його не можна. Воно повинне народитися в ході природних процесів, трансформації директивної економіки в ринкову і перетворення тоталітарної політичної системи в демократичну. Чи відбулися ці трансформації? В українських школах викладається громадянознавство, тобто навчальна дисципліна, яка має своїм об'єктом громадянське суспільство. У наших умовах цей предмет мало спирається на реальність, зважаючи на відсутність в Україні системних реформ. Суспільство вже не можна назвати тоталітарним, але ще рано називати громадянським.

Будучи яскравим осередком громадянського суспільства у свої перші роки, Народний рух перетворився з широкого руху на політичну партію, а потім остаточно згас. Він не знайшов в Україні економічного фундаменту, на який міг би спертися. Це не вина тих або інших політичних діячів. Це швидше біда тих, хто не спромігся за 18 років здійснити системні реформи. І не тому, що не було бажання здійснювати реформи, перш за все – економічні. Ми знаємо, що з ініціативами таких реформ, починаючи з установчого з'їзду Народного руху, виступали Володимир Черняк та інші активісти Руху. Але вони постійно зустрічали опір тих соціально-політичних сил, які не були зацікавлені у реформах.

Проте перетворення Руху на політичну партію і поступове згасання його як політичної сили було викликане, мабуть, не тільки цими обставинами. Треба пам'ятати, що політичні партії – явище історичне, яке має початок і кінець. Вони були започатковані в 1890 р., якщо мова йде про західноукраїнські землі, і в 1900 р., якщо взяти підросійську Україну. З якими явищами пов'язується їх відмирання? Мабуть, із розвитком громадянського суспільства.

У розвинутому громадянському суспільстві послаблюється потреба об'єднуватися в політичні партії, які існують завдяки членським внескам і представляють інтереси певних суспільних кіл у парламенті. Партії продовжують існувати, зберігаючи свої зовнішні форми (подібно демократичній і республіканській у США), але швидше як штаби під час чергових виборів. Фактично ж громадяни тепер перебувають в густій мережі різноманітних і економічно незалежних організацій, завдяки яким можуть втручатися в державне управління постійно, а не тільки під час виборів.

Усе це стосується високорозвинутих країн, в яких громадянське суспільство давно народилося. Але в Україні воно почало народжуватися тільки в останні роки горбачовської «перебудови», коли виникли перші «неформальні» організації. У радянську епоху у країні існувала колосальна кількість громадських організацій включно з 20-мільйонною партією, але всі вони мали вертикальну будову. Горизонтальні зв'язки між членами суспільства були практично відсутні, держава намагалася контролювати навіть зв'язки сімейного типу. У сучасній же Україні організації горизонтальної будови народжуються з великими труднощами, тому що суспільство ще не позбавилося економічної залежності від держави.

Народний рух міг існувати як масовий лише в добу революційного піднесення. Коли воно вичерпало себе, він закономірно перетворився на політичну партію. Чи можна звинувачувати її керівників у тому, що вони незадовільно розпорядилися політичним капіталом, нагромадженим на переламі 80-х і 90-х рр.? Чи є вина керівників Руху в тому, що він вичерпав себе як політична сила? Відповідаючи на ці питання, слід поглянути на всю політичну авансцену сучасної України. Ми побачимо два уламки колишньої КПРС, вплив яких на суспільство скорочується, як шагренева шкіра. Ці партії продовжують існувати за інерцією. І ми побачимо безліч нових партій, які народжуються на гроші олігархів, щоб представляти їхні інтереси в парламенті. Це – кишенькові партії, які не мають підтримки в народі і не можуть представляти його інтереси.

Громадянське суспільство в іншому вимірі виступає як політична нація, тобто сукупність громадян різних національностей, об'єднаних навколо державоутворюючої етнічної нації. Виходячи з того, що в Україні воно тільки утворюється, можна наперед сказати, що країна ще не має сформованої політичної нації. Чи формується вона?

На установчому з'їзді Народного руху Станіслав Тельнюк запропонував резолюцію «К русскому населению Украины». Вона викликала багато зауважень, після чого на пропозицію Д.Павличка була передана у редакційну комісію для доповнень, виправлень і скорочень. Врешті-решт цього документа приймати не стали, а обійшлися резолюцією, підготовленою Іваном Зайцем – «До всіх неукраїнців України»²¹. У чому тут справа? Мабуть, першу резолюцію не прийняли, тому що треба було відповідати і самим собі, й росіянам: ким вони будуть у незалежній Україні – національною меншиною чи державоутворюючою нацією? Тоді, в 1989 р., Радянський Союз не тільки існував, але й здавався непорушним. Як же ця дилема почала виглядати після його розпаду? Ті, хто сидить у Кремлі тепер, відповіли на це питання по-своєму: соотечественники.

Громадянське суспільство будувати не можна, але можна добиватися економічних реформ, які сприятимуть появі повноцінного середнього класу – основи, на якій тримається це суспільство. Можна і треба боротися зі стереотипами у свідомості людей. Відтворення історичної пам'яті – реальна справа. Важливо тільки не вигадувати нових історичних міфів на заміну старим і не застосовувати інтелектуального насилля щодо тих, хто з трудом осмислює нову реальність.

Відтворюючи історичну пам'ять, ми торуємо шлях до утвердження громадянського суспільства і політичної нації – української політичної нації.

¹ Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М.С.Горбачёва по реформированию и сохранению многонационального государства / Изд. 2-е, перераб. и доп. – Москва, 2007. – 526 с.

² Центральный комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б). Историко-биографический справочник / Сост. Ю.В.Горячев. – Москва, 2005. – С.75–81.

³ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. – К., 2000. – С.29.

- ⁴ Литвин В. Україна: від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985–1991). – К., 2005. – С.95.
- ⁵ Бойко О. Україна у 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – С.71–72.
- ⁶ Союз можно было сохранить. – С.99.
- ⁷ Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного руху України. – К., 2009. – С.58.
- ⁸ Пронюк Є. Перший з'їзд // Голос відродження (Київ). – 1989. – Травень. – Ч.4. – С.1.
- ⁹ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. – С.282.
- ¹⁰ Там само. – С.74.
- ¹¹ Бойко. Указ. праця. – С.128.
- ¹² Радянська Україна (Київ). – 1990. – 19 січня.
- ¹³ Союз можно было сохранить. – С.99.
- ¹⁴ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. – С.282.
- ¹⁵ Советская Россия (Москва). – 1990. – 31 мая.
- ¹⁶ История России XX века / Под редакцией А.О.Чубарьяна. – Москва, 2003. – С.342.
- ¹⁷ Камінський А. На перехідному етапі. – Мюнхен, 1990. – С.620.
- ¹⁸ Літературна Україна (Київ). – 1990. – 20 грудня.
- ¹⁹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т.IX. – К., 2001. – С.161.
- ²⁰ Літературна Україна. – 1991. – 28 лютого.
- ²¹ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. – С.382–384, 387–389.

The article analyses the reasons for emergence of People's Movement of Ukraine and its role in gaining independence in 1989–1991. The author gives his own version of the reasons why far-reaching goals of Ukrainian patriots that 20 years ago found themselves in revolutionary process were not fulfilled.

О.В.Андрощук*

В.ЧОРНОВІЛ ТА ІДЕЯ ФЕДЕРАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ**

У статті, написаній на широкій джерельній основі (тексти виступів, промов, положення політичних програм та декларацій), простежено еволюцію поглядів В.Чорновола на ідею запровадження федералізму в Україні, окреслено чинники, які зумовили зміну думок політика щодо згаданої проблеми, тобто поступову відмову від суто федеративних проектів і зосередження на відстоюванні принципів децентралізації влади та забезпеченні повноцінного місцевого самоврядування.

Тема можливої федералізації України належить до тих, які активно фігурували у політичному, політологічному й історичному дискурсі України впродовж двох останніх десятиліть. Водночас ця тема – типовий приклад того, як буває складно дослідникам побачити первісні, реальні факти серед нашарувань із міфів та стереотипів.

У дискусіях довкола теми федеративного устрою для України неодмінно присутнє прізвище В'ячеслава Чорновола. Достатньо задати слова «федералізм» і «Чорновіл» у найпопулярнішу пошукову систему всесвітньої елек-

*Андрощук Олександр Володимирович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАНУ.

**Стаття підготовлена на основі виступу на круглому столі «Народний рух України: історія, ідеологія та політична еволюція» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 вересня 2009 р.), присвяченому 20-й річниці створення Народного руху України за перебудову.